

Yakınçağ'da Anadolu'da Ermeni Mezarlıkları ve Ermeni Meselesine Etkileri

Naci Şahin*

Özet

Ermeni Meselesi olarak adlandırılan süreç, Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmak amacıyla başlattıkları hareketin adıdır. Bu amaçlarına ulaşabilmek için her yolu denemişlerdir. Binlerce yıldan beri kadim bir Türk toprağı olan bu vatanda baksız yöntemlerle sayısal olarak üstün olduklarını her vesile ile kanıtlamaya çalışmışlardır. Ermeniler, Anadolu'da nüfus bakımından çoğunlukta olduklarını iddia ederek bunu sayısal verilerle kanıtlamaya çalışmaktadırlar. Döneme ait yazılı kaynaklardaki istatistikî bilgiler birbirini tutmamakta ve çok abartılı olarak düzenlendiğı gözden kaçmamaktadır. Osmanlı Devleti istatistikleri dönemine göre son derece sağlıklı bilgiler vermektedir. Kimi şahıs ve kuruluşlar tarafından tutulan istatistikî verilerde Osmanlı Devleti istatistikî bilgileriyle bağdaşır niteliktedir. O yüzyılların koşulları içerisinde bu derece sağlıklı veriler tutulması dikkate değerdir. Anadolu'da mevcut mezarlık(maşatlık)lar, bu sorun doğrultusunda ideolojik amaçlı olarak kullanılmaktadır. Müslim ve gayr-i müslimlere ait mezarlıklar nüfusun niceliğı hakkında insanlara bir takım fikirler verebilir. Bu çalışmanın konusu içerisinde mezarlıkların nasıl kullanıldığına ilişkin örnekler verilerek sorun işlenmeye

çalışılmıştır. Mevcut mezarlıkların gerçeğinden daha büyükmiş gibi abartılı olarak genişletilmeye çalışıldığı, mezarlıkların propaganda amaçlı kullanılması işlenen konulardan bir kaçıdır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Osmanlı Devleti, Mezarlık, Nüfus, İdeoloji

Giriş

Osmanlı Devleti topraklarında yüzyıllarca birlikte yaşayan Türkler ve Ermeniler hoşgörünün ve birlikte yaşama arzusunun en güzel örneklerini ortaya koymuşlardır. Dini, ırkı, mezhebi ne olursa olsun, bütün gayr-i müslimler bu birlikteliğın örneklerini sergilemişlerdir. Türk Milleti bütün fertleriyle, Ermenilerin yanında olmuş, onlara ayrımcılık uygulamamış, onlara güvenmiş, önemli devlet görevlerini emanet etmekten çekinmemiştir¹. Ancak, Osmanlı Devletinin bütün iyi niyetine rağmen bunu takdirle karşılamayan bazı araştırmacılara da rastlamak olasıdır². Ermeni toplumu kendisine bahşedilen ayrıcalıkları akıllıca kullanmış, askere gitmemenin verdiği avantajları fırsata çevirmiştir. Çünkü askere gitmek, Osmanlı dünyasında ölmekle eş anlamlı hale gelmekti. Sürekli ve birbirini izleyen savaşlardan geriye sağ çıkmak zordu. Hem böyle olmakla Ermeni nüfusu azalmak yerine sürekli ve sağlıklı olarak çoğalmaktaydı. Anadolu'nun yoksul ve çaresiz müslüman evlatları ise bütün ömürlerini cephede geçirmişler, hem sayısal olarak büyük kayıplar vermişler ve hayatta kalanlarda büyük çoğunlukla ya sakat kalarak, ya da ömürlerinin geri kalan kısımlarını yoksulluk içerisinde geçirmişlerdir. Büyük çoğunluğu oluşturan müslim reaya nüfusu yaşam kalitesi açısından çok büyük olumsuzluklar içerisinde hayatlarını

(*) Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, nsahin@aku.edu.tr

(1) Yerli kaynaklar yanında yabancı kaynaklarda da bu konuda bilgiler mevcuttur. Bu konu için bir örnek olmak üzere bkz., James B. Gidney, *A Mandate for Armenia*, The Kent State University Press, Ohio, 1967, s. 2-3.

(2) Bu konuda bkz., önyargılardan kurtulamamış ve Ermeni militarizmi savıyla yazılarını kaleme almış olmaları bakımından önemli olan ve Ermenilerin sürekli zarar gördüğü tezini savunarak bunu yaşam tarzı haline getirmiş yazarlardan; . Nersessian, *The Armenians*, London, 1969.; H. A. Tupper, *Armenie, Its Present Crisis and Past History*, New York, 1896.

devam ettirmekteydiler. Koşullar gayr-i müs-limler için adeta cennet, müslümanlar içinse cehennemden farksızdı.

Ermeniler büyük bir refah içerisinde yaşamaktaydılar. Ticaretin bütün imkanları sonuna kadar ellerindeydi. Taşımacılık, nakliyat, bütün Osmanlı tarihi boyunca sınaı kolları ve daha sonra sanayinin mevcut açılan kollarında üretimin bütün kademelerinde yüksek oranda bütünüyle Ermeniler vardı. Ermenilere büyük ayrıcalıklar ve imtiyazlar tanınmıştı. En başta kendilerine verilen bu imtiyazlara karşı bağlılıklarını ve devlete olan güvenlerini bildirdiklerinden dolayı sadık millet (millet-i sadıka)³ unvanına layık görülmüşlerse de ilerleyen zaman dilimlerinde, kendilerine bu nimeti bahşeden Osmanlı Devletine karşı son derece acımasız olmaksızın çekinmeyeceklerdir.

Başlangıçta Rum ve Yunanlılar tarafından yürütülen saray tercümanlığı ve danışmanlığı gibi bazı önemli görevler, Rum ve Yunan isyanını müteakip, Ermenilere tevcih edilmiş, devletin pek çok kademesinde Rumlar yerine Ermeniler görev almışlardır. Nazırlık, elçilik, konsolosluk dahi yapan Ermeniler vardır⁴.

Anadolu'nun doğusunda yaşayan Ermeniler yanında, geçmiş yüzyıllarda Rusya Çarlığı döneminde Ermeniler, Kafkaslar yolunun kullanılarak, güneye inme siyasetinde önemli bir unsur olarak görülmüşlerdir. Çar I. Petro ve eşi Çariçe Katherina⁵ döneminde Kafkaslarda yaşayan Ermeniler Rus ordusu için ileri hareket noktası olarak görülmüşlerdir. Bunun karşılığında da Büyük Ermenistan Krallığının kurulması Rusya'nın himayesinde gerçekleştirilmiş olacaktı⁶. Bu istekleri yerine getirmek için, çalışmalar başladı. En başarılı ihtilalciler Taşnaklardı. Rusya'dan gelen Taşnaklar, ihtilal liderleriydi. Onlar Anadolu Ermenilerini ihtilalci askerlere dönüştürdüler. Bu aslında kolay olmadı. Çünkü işin başında Osmanlı Ermenilerinin ayaklanma gibi bir niyetleri yoktu. Onlar barış ve güveni tercih

ediyorlardı. ve o dinsiz, sosyalist ihtilalcileri hiç tasvip etmiyorlardı. Terörizm doğunun Ermenilerini devlete karşı çevirdi⁷. Ermenilerin hükümete karşı gelmelerinin en önemli nedeni bu oldu. Ermeniler ihtilalciye dönüştürülmeden önce evvela onların geleneksel olarak cemaatlerine ve kiliselerine olan sadakatinin yıkılması gerekiyordu.⁸

Ermeni maşatlıkları⁹ ile ilgili konunun incelenmesi sırasında dikkatimizi çeken husus acaba Ermenilerin ne kadar bir nüfusu sahip olduğu fikrinin oluşmasıydı. Çünkü bu sorunun cevabı, Ermeni mezarlıklarında oluşan sayı hakkında da bize bir fikir vermiş olacaktı. Çünkü araştırmacıların, Türkiye'de Ermeni soykırımını yapıldı diye iddia eden kimselerin sarıldığı en önemli hususlardan birisi nüfus verileridir. Oysa, patrikhanenin bile nüfus verileri tam bir tutarsızlık içerisinde. Nüfus rakamlarıyla oynanması bu istatistikleri sağlıksız hale getirmektedir¹⁰.

Berlin Kongresinden sonra Osmanlı ülkesinde olup da özerklik ya da bağımsızlık

- (3) Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 127.
- (4) Osmanlı sultanı II. Mehmet'in Bursa Ermeni patriği Hovakim'i, İstanbul'a götürüp, Ermeni Patrikhanesinin kurulmasından başlayarak, devlet hizmetinde pek çok görev almış Ermenilerin anıldığı eser için bkz., Y.G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler(1453-1963)*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953.
- (5) Doğduğu zamanki ismi, Marta Elena Skavronska idi. Marta Elena Skrovnovska'dır. Rus çarı I. Petro ile evlenince, Ekaterina Aleksiyevna adını aldı. İçki ve eğlenceye düşküdü. 1727'de bu yüzden öldü. Ermenileri kullanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkaslar bölgesini zayıflatmak çabası içerisindeydi.
- (6) William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism(1890-1982)*, New York. 1972, s. 155. Başka kaynaklarda da bu durum benzer şekilde değerlendirilmiştir.
- (7) Mezarlıkları bile terör olaylarına alet ettiler. Çemişgezek Ermeni mezarlığında patlayıcı madde ele geçirildiği konusundaki bilgi için bkz.; BOA., A.MKT.MHM., Dosya No :729, Gömlek No :15, Tarih :09/N /1312 (Hicri).
- (8) Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Sayı: 3, Ankara 1996, s. 82.
- (9) Meşhed kelimesinden bozma "Maşat" Ermeni mezarlığı anlamına gelen terimdir.
- (10) Esasen Osmanlı resmi nüfus istatistikleri sağlam verilere sahiptir. Batıda ise verilen kaynaklardaki veriler sağlıklı sonuçlar içermekte ve birbirleriyle hem tutarsız hem de çelişki içerisinde. Örneğin propaganda amaçlı yazıldığı artık hiç kuşku götürmeyen Mavi Kitap, 1915 yılına ait kullandığı nüfus verilerini daha sonraki dönemlerde yayınlanan baskılarında farklı yorumlara neden olabilecek şekilde yayımlayan, Ana Britanica ansiklopedisinin daha sonraki baskılarında kullandığı önceki verileri terk edip, farklı nüfus istatistikleri vermesi bu çelişkilere örnek teşkil eder. Ancak bu konuda duyarlı olup ciddi çalışmalar yapan mesela; Justin McCarthy, *The Anatolian Armenians(1912-1922)*, *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey(1912-1926)*, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1994, ss. 17-25.

elde etmemiş, Ermeniler dışında bir halk kalmamıştı. Anadolu'nun pek çok yerinde okul ve hastane açmış olan Amerikan misyonerleri Ermenileri bu yönde teşvik ediyorlardı. Ermenilerin diğer Osmanlı halklarına göre iki zorlukları vardı. Birisi Ermenistan'ın jeopolitik konumuydu. Bölge, büyük devletleri için ulaşılması çok zor, çok engebeli bir yerdi. İkincisi, Ermeniler ticaret ve zanaat uğruna ülkenin her yanına dağılmış oldukları için, tarihsel Ermenistan'ın hiç bir yerinde çoğunluk oluşturmuyorlardı. En kalabalık oldukları Bitlis'te bile nüfusun ancak 1/3'i Ermeniydi¹¹.

Ermeniler, bir çok yerde mezarlıklarının varlığını ortaya koyarak ve bunu gelen görevlilere de göstererek kendi nüfuslarının çoğunlukta olduğunu ispata çalışmışlarsa da bunun tersinin olduğu durumlarda mevcuttur. Bu olaylardan birisinde Mustafa Kemal Paşa, bir inceleme heyetinin başında Erzurum'a gelen Yarbay Ravlinson'a, Erzurum'un kadim bir Türk şehri olduğuna dair verilen delilleri dinledikten sonra Yarbay Ravlinson'u bulunduğu odanın penceresinin kenarına kadar götürüp, alabildiğine uzanan Türk mezarlarını ve bir köşeye sıkışmış olan küçük Ermeni maşatlığını göstererek Erzurum'un kime ait olduğunu bu mezarlardan anlarsınız diyen insandır¹². Yine; Ermenistan'ın durumunu incelemek üzere 1919 yazında Erzurum'a bir Amerikan heyeti geldi. Bu heyet General James Harbord'un başkanlığında muhtelif rütbelerde asker ve sivil on beş kişiydi. Heyet bu bölgede Ermeni tarihi, Ermenistan coğrafyasını ve o günkü durumu tespit ederek Amerikan senatosuna bir rapor verecekti. Heyeti, Kazım Karabekir Paşa kabul ederek onlara gereken askeri malumatı verecek ve gezdirecekti. Müdafaa-i Hukuk'a da bu heyetle görüşerek buraların coğrafyası ve tarihi hakkında izahat vermek ve Ermeni durumunu anlatmak vazifesi düşmüştü. Müdafaa-i Hukuk, bu heyetle temasa Süleyman Necati ile beni memur etti. Biz de heyetle temas ederek kendilerini şehirde gezdirdik. Ermenilerin yaptıkları katliam yerlerinden

Türkleri diri diri yaktıkları Mürsel Paşa ve İzmirli Osman Ağa konaklarıyla istasyon barakalarını gezdirdik. General ve yanındakiler çok müteessir üzgün görünüyorlardı. Hele, Generalin Mürsel Paşa'nın evinin altında yarı yanmış cesetleri görünce büyük bir teessürle; "yeter,yeter", diyerek oradan ayrılması, herkesin dikkatini çekmişti. Bu gezintiden sonra general James Guthrie Harbord, Belediye Reisi Zakir Bey'le Necati'yi ve beni ertesi günü toplanarak kendisine Erzurum'un tarihi ve 1914'ten önceki Türk ve Ermeni oranları hakkında malumat vermeye davet etti. İlk önce Necati bu bölgenin tarihini anlatarak burada Romalılar zamanından beri bağımsız bir Ermenistan devleti görülmediğini ve eski tarihlerde bir asır kadar bile sürmemiş olan kısa bir bağımsızlık devrinden de müsbet vesikalar kalmadığını izah ederek 1914'ten önce Erzurum'da Ermenilerin Türklerin ancak onda biri kadar olduğunu ve buralarda on asırdan beri toprağın ve gayrimenkul servetin Türklerin elinde olduğunu, ne gördülse hepsinin Türk eseri olduğunu anlatı. İzahat oldukça uzun sürmüştü. Bu sırada Belediye Reisi Zakir Bey birdenbire söze karışarak tercümana, "Dılmaç, sen beyleri bırak da bana bak. Onlar alim kişilerdir. Sen benim söylediklerimi generale anlat" dedi.

Tercümanı ovaya bakan pencerenin önüne götürdü. General Harbord da ne olduğunu anlamadan pencerenin önüne geldi. Zakir Bey eliyle şehrin kuzeyindeki Gez Mahallesi ve Kavak mezarlıklarını göstererek, "Şu geniş taşlıkları görüyor musun? İşte bunlar Türk mezarlıklarıdır. Şebrin öbür yanlarında daha bunun on misli mezarlıklarımız var. Şimdi iyice bak. Şurada da etrafı duvarla çevrilmiş küçük bir mezarlık var. O da Ermeni mezarlığıdır. Şimdi Ermenilerin mi, Türklerin mi çok olduğunu anladın mı? dedi. Bu keratalar ölülerini yemediler ya" sözünü de katarak, "şimdi bunları generale anlat" deyip pencerenin önünden

(11) Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj Yayıncılık, 3. Baskı, Ankara 1998, s. 39.

(12) Sadı İrmak, *Atatürk Devrimleri Tarihi-İdeoloji ve Tarih Açısından İnceleme*, Cumhuriyetin Ellinci Yılına Armağan, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul 1973, s. 71.

çekildi. Tercüman hem gülüyor hem de konuşmayı generale anlatıyordu. Sözün sonunda general gülerek bize döndü ve “*İzablarınıza çok teşekkür ederim. Fakat bu zatın sözleri beni daha çok aydınlattı*” dedi. Ayrılırken yarı şaka yarı ciddi şu sözleri söyledi:

*“Amerika’dan çıkarken memleketiniz hakkındaki bilgim bir ilkokul öğrencisinin cebir hakkındaki bilgisinden pek de fazla değildi. Şimdi aşağı yukarı lisenin son sınıfındayım. Zabmetlerinize çok teşekkür ederim.”*¹³

Heyet ertesi gün Kars’a hareket etti Kolorduca sınıra kadar generali geçirmeye memur edilen subay arkadaş dönüşünde generalin Erzurum’da gördüğü facia bakiyesinden çok müteessir olduğunu ve sınırda Ermeni subaylarının ellerini sıkmadığını anlattı. Generalin Amerikan senatosuna verdiği 16.10.1919 tarihli raporun¹⁴ netice kısmından bu kitabın mevzuunu ilgilendiren parçasını aşağıya yazıyorum: “*Heyetimiz, gezilen bölgede yapacağı tahkikatla manevi bir tesir icra eylemeyi daima hatırdta tutmuştur. Fransa’dan hareketinden birkaç ay önce Maverayı Kafkas’tan çok endişe verici raporlar alınmıştı. Bunlar bilhassa, eski Türk-Rus sınırını tehdit eden Türk ordusu tarafından teşkilatlı taarruzlar yapıldığından bahsediyordu. Karadeniz’den İran’a kadar olan Türk sınırını fiilen gezdik; fakat bu raporları doğrulayacak hiçbir şey bulamadık. Türk ordusu sınır boyunca yığılı değildir, teşkilatı birer kadro halini almıştır; ve memleket, gerek sivil gerekse askeri bakımdan müthiş bir nüfus yokluğu arz etmektedir.*” Bu birkaç cümle de gösteriyor ki, Türk milleti o zamanlar bütün dünyada ağır ve fakat sathi bir gezişle bile yalanlığı anlaşılan bir suçlama ve iftira sağanağı altına alınmıştı¹⁵.

Rusların Ermenileri kışkırtarak, Kafkaslardan üzerinden, Anadolu’yu Doğu Anadolu yoluyla ele geçirmesi ile ilgili olarak, Rusya’nın Kafkasya topraklarında kendisinden emin olarak yerleştiği, Osmanlı İmparatorluğu ile doğrudan kendisini çatışma ortamında bulduğu ve Doğu Anadolu’ya nüfus etmek suretiyle Ermenileri doğrudan

ve direkt hegemonyası altına aldığına ilişkin söylemlerde vardır¹⁶. Esasen Ruslar Ermenileri doğrudan bir asimilasyona tutarak yok etmek istemişlerdi. 1813 ve 1826 Rus-İran savaşlarında Ermeniler Ruslara destek vererek yardımcı olmuşlar, ancak daha sonra Ermenileri yok etme (asimilasyon) politikaları takip etmekten çekinmemişlerdi. Bu konuda da Ermeni gönüllüleri ile Ruslar arasında siyasi ve ideolojik çatışmaların mevcut olduğu bilinmektedir¹⁷.

Oysa Ermeniler, tarihlerinin önemli ve büyük bir kısmında kuruldukları coğrafyada başka devletlerin hegemonyası altında yaşamaktan kurtulamamışlar, siyasi ve ideolojik olarak başka devletlere hizmet etmişlerdir¹⁸.

Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilerin ve aynı zamanda genel anlamda da zimmilerin ibadethaneleri ile ilgili olarak birçok mezarlıkları da vardı. Bu mezarlıklara müdahale edilmesi, yönetimin zimmilere tanıdığı dini haklar çerçevesinde yasaklanmıştı¹⁹. Os-

(13) Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, 2. Baskı, Emek Matbaacılık, İstanbul, Kasım 1998, s. 68.

(14) James Guthrie Harbord, *Ermenistan Amerikan Askeri Misyonu Raporu*, Devlet Basımevi, 1920, s. 7.; ABD’nin Orta Doğu işlerine karışmayıp yalnızca etkin olmaya çalışmasını sağlayan bazı faktörler bulunmaktadır. Bunların başında General James G. Harbord’un raporu gelmektedir. Raporda Harbord, Ermeni nüfusunun bir devlet kurmaya yetmeyeceğini belirtmiş ve Ermeni hükümetine manda himayesinde yapılacak yardımların 750 milyon doları aşacağını hesaplamıştır. Bkz., Hasan Köni, Kurtuluş Savaşı Öncesinde Azınlıklar Sorununa Bir Bakış, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-27/kurtulus-savasi-oncesi-azinliklar-sorununa-bir-bakis>. (11.10.2014). ; Erzurum kentinin baştanbaşa Türk-Selçuk Mimarisi özellikleri taşıması, yüzyıllardır burada Türklerin egemen olduğunu kanıtlayan mezarlıklardaki Türk ve Müslümanlara ait kısımların çokluğu ve vali’nin “Erzurum’un ölüsü de Türk, dirisi de.” sözü çoğunluğun kimde olduğuna bir kuşku bırakmamaktaydı. Bkz., Seçil Akgün, *General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)*, İstanbul 1981, s. 144-145.

(15) Dursunoğlu, *a.g.e.*, s. 68-70; Kâzım Karabekir Paşa büyük bir karşılama töreni hazırlamıştı. ... Küçük şehit çocukları generale çiçek verdiler ve bölgedeki Ermenilerin zulümlerini anlattılar. Mezarlıkları göstererek bunların Türklere ait olduğunu, duvarla çevrili ufak bir mezarlığın da Ermenilere ait bulunduğunu söyledi ve “Ermeniler ölümlerini yemediler ya.” Bkz., Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi-Erzurum Kongresi*, Ankara 1986, c. II, s. 153.

(Said Arif Terzioğlu, *Yazılmayan Yönleriyle Kemal Atatürk*, Ak Kitabevi, İstanbul 1963, s. 20.; Mehmet Sait Yiğitbaş, *Kıyı ve Folkloru*, Hüsniyat Matbaası, 1965, s. 199 vd.

(16) A.J. Arberyy, *Reigion in the Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 1969, s. 484-485.

(17) Narsen Fridtjof, *Armenia and the Near East*, George Allen and Unwing, London 1928, s. 280-281.

(18) M.C. Gabrielian, *Armeni, A Martyr Nation*, New York 1918, s. 15-17.; C.E. Sarkissian-R.G. Shikian, *Vital Issues in Modern Armenian History*, Massachusetts, 1965.

(19) Ahmed Refik, *Onuncu Ar-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 54.

manlı Yönetimi, zimmilerin dini başkanlarına arz edilen çeşitli ferman ve beratlarla kendilerine mahsus kilise, manastır, havra ve benzeri ibadet yerlerine, vakıflara ve mezarlıklara kimsenin karışamayacağını belirten geniş ayrıcalıklar vermiş bulunmaktaydı²⁰.

Ermeni cemaatinin kendilerine ait olmayan bazı arazileri kendi mezarlıkları sınırları içerisine dahil etmek için daha önceden kendilerine aitmiş gibi gösterdikleri çabası içerisinde oldukları görülüyor. Sinop merkezde "Ada" isimli mevkideki Zeytinlik bölgesinde mevcut büyük bir mezarlık bulunduğu için Ermeniler bu mezarlığın kendi milletlerine ait olduğunu ifade etmişlerse de yapılan tetkikler neticesinde mevcut mezarlığın Ermeni mezarlığı olmadığı tam tersine Müslüman mezarlığı olduğu anlaşılmıştır. Ancak aynı bölgede Müslüman mezarlığının yanında bir de küçük Ermeni mezarlığı olduğu ancak bunun genel anlamda Ermeni cemaatinin gömülmesi amacıyla yapılmadığı, Bagidsor oğlu Hacres'in kendi ev halkının cenazelerinin defnedilmesi için özel mülk statüsünde üstelik arazi senedi de olmayan özel arazisi olduğu²¹ anlaşılmaktadır.

Bugün İzmir iline bağlı bir ilçe merkezi olan Bergama'nın Kınık nahiye merkezindeki bağlık alan olarak kullanılan yerde Ermeni cemaatinin ihtiyaçlarının karşılanması için mezarlık ihtiyaçlarını olduğunu bildirmeleriyle bu bağın kıymeti üzerinden Ermeni cemaatine devredilmesiyle mezarlık alanı olarak tahsis edilmiştir²². Bu olayın başka bir versiyonunda ise Ermeni cemaati bir mevkinin Ermeni mezarlığı olduğunu iddia ederek sahiplenmek istemiş, ancak Sinop vilayeti merkezinde Ada mevkii tabir olunan alanda yapılan inceleme sonucunda bu alanın Ermeni mezarlığı olmadığı, ancak Ermeni cemaatinden Bagidsor oğlu Hacresyan'ın kendisine ait arazisi olduğu²³ anlaşılmıştır.

Bugünkü Çorum iline bağlı Sungurlu ilçesinde Protestan Ermeni cemaatine ait mevcut kilisenin ihtiyaçları karşılamadığın-

dan bahisle daha büyük ve etrafı genişletilerek beraberinde yer alan Ermeni mezarlığından bir kısım arazinin de bu alana dahil edilmesiyle, Protestan Ermeni cemaatine ait çocukların okutulması için bir okul ile birlikte inşa edilmesi ermeni cemaati tarafından ilgili makamlara bildirilmiş olmakla, aslında mevcut kilisenin ihtiyaçları karşılayabildiği, ancak Ermeni cemaatinin kilisenin tamamen yıktırılarak, beraberinde bir okul ile birlikte ve hem de genişletilme suretiyle yeniden inşa sürecini başlatmak istedikleri kayıtlardan anlaşılabilir, muhtemelen kilisenin yanındaki mektepte uygulamalı dini eğitimle birlikte, kilise-okul ikilisini birlikte kullanmak istedikleri görülür. Yine, bugün Kayseri'ye bağlı Develi kazasında yaşayan Ermeni mahalle sakinlerinin vakfettikleri arsanın üzerine bir mezarlık yapılması için başvurdukları ve buna onay verildiği anlaşıyor²⁴. Bu bağlamda Ermeni mezarlığının giriş kapısının sağ ve sol yanlarına Papaz, mezarıcı ve bekçi odaları ile çeşitli araç-gereç, alet ve edevatın konulabilmesi için iki adet bina yapımının Ermeni cemaati tarafından istenmiş, hükümet de bu inşaat iznini vermiştir.²⁵

Günümüzde Yozgat vilayeti, Sarıkaya ilçesinin bir köyü olan ama geçen yüzyılda, Akdağmadeni kazasına bağlı Melez köyü²⁶nde yaşayan az sayıda Ermeni Cemaati için bir kilise inşa edilmesi ve mezarlık açılması kararlaştırılmış, ancak, kilise inşasına izin alınmadan başlanılmıştır. Kiliseye inşası için ruhsat verilmesi gerektiği Ermeni cemaati yetkililerine tebliğ, edilmiş, ancak bu aşama-

(20) Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu(1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 20-21.; Ayrıca bkz.; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayri Müslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Basım-Yayımları Ltd. Yayınları, İstanbul 1996.; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayri Müslimler(Kuruluştan Tanzimata Kadar, Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları)*, Türhan Kitabevi, Ankara 2001.

(21) *Başbakanlık Osmanlı Arşivi=BOA, DH.İD.*, Dosya No:162/1 Gömlek No:28, Tarih: 03/Z/1330 (Hicri).

(22) *BOA., MV.*, Dosya No:237, Gömlek No:121, Tarih: 03/M/1332 (Hicri).

(23) *BOA., DH.İD.*, Dosya No:162/-1, Gömlek No:28, Tarih: 03/Z/1330 (Hicri).

(24) *BOA., DH.İD.*, Dosya No:114/-2, Gömlek No:13., Tarih: 11/N/1330 (Hicri).

(25) *BOA., DH.İD.*, Dosya No:114/-2, Gömlek No:13., Tarih: 11/N/1330 (Hicri).

(26) Şimdiki adı Köprücek'tir.

dan sonra izin verilebileceği bildirilmiştir.²⁷ Amasya, Merzifon'da Rum ve Ermeni cemaatleri arasında uzlaşmazlık konusu olarak ortaya çıkan mezarlık sorunu, cemaatlerin kendileri arasında çözülememiş, konu çözüme kavuşturulması için patrikhanelere tevdi edilmiştir²⁸.

Osmanlı Devlet yöneticileri her dönemde kilise inşası, tamiri, çan kulesi inşası edilmesi v.b., durumlarda izin konusunda gereken her türlü kolaylıkları göstermekteydi. Tokat Sancağı'na bağlı, Zile kasabasında, Kazioğlu Heci Markos'un kendisine ait bulunan arazisini Ermeni cemaatinin kullanımına ait olmak üzere bir "Ermeni mezarlığı" yapmak üzere tahsis etmek istediği, idarenin de bunun üzerine bunu onayladığı²⁹, hatta mezarlıkların amacı dışında kullanılmasına karşı gereken önlemleri zamanında ve yerli yerinde aldığı örneklerle sabittir. Bunlardan birisinde, Van vilayetinde bulunan eski bir Ermeni mezarlığının bir kısım askeri birliklerce eğitim amaçlı talim merkezli kullanılmasına izin vermemiş, durumun düzeltilmesini ve mezarlığın amacı doğrultusunda kullanılmasına özen gösterilmesini belirttiği gibi, mezarlığın öyle ya da böyle amacı dışında kullanılmasının önlenmesi babından, etrafına yüksekçe duvar çekilerek örülmesi ile, mezarlığa yapılacak tecavüzlerin bu şekilde önünü geçilmesi hedeflenmiştir.³⁰

Mevcut Ermeni mezarlıklarını korumak ve başka birimlerden dolayı zarar görmesini engellemekte hükümetin öncelik verdiği işlerden birisi olmuştur. İstanbul Pangaltı'da askeri binalar arasında kalan terk edilmiş Ermeni mezarlığının korunması babından kargir güzel bir duvar yapılmasının mezarlık estetiği açısından da uygun görüldüğü izlenimini vermektedir.³¹

Yine İstanbul'da cenaze merasimleri ve belki de cemaatlerin daha huzurlu ve güvenli cenaze definlerini sağlamak açısından Edirnekapısı haricindeki Müslüman kabristanı ile Ermeni mezarlığı arasına bir duvar inşa ettirilmiştir³². Yine İstanbul'da Kadıköy'de Ermeni ve Rum mezarlığı civarında bulunan

Ermeni vatandaşı Kırkor'un arsasının etrafına bir duvar çektirilmiştir.³³ Sivas'a bağlı ve bugün ilçe merkezi olan Zara'da Ermeni milletine ait mezarlığın etrafına bir duvar çektirilerek mezarlık sınırlarının belli olması sağlanmıştır.³⁴ Bugün Şanlıurfa'ya bağlı bir ilçe merkezi olan Siverek'de mevcut Ermeni cemaati arazisine sınırlarının belli olması ve yabancı hayvan girmemesi ve güvenlik altına alınması maksadıyla bir duvar çekilmiştir.³⁵ İstanbul'da bugün devasa bir semt olan Kadıköy'de yine Ermeni cemaatine ait mezarlığın etrafının bir ihata duvarı ile çevrili olarak sınırlarını belli olması ve hem de güvenlik açısından daha emniyetli olması sağlanmıştır.³⁶ İstanbul Beyoğlu'nda mevcut Ermeni mezarlığının ihata duvarı ve çevre güvenliğinin sağlanması ile ilgili duvar ördürülmesi işinin tamamlanıp tamamlanmadığının tespit edilerek takip edilmesi ve inşaat işinin bir an önce tamamlanması sağlanmıştır.³⁷ Duvarın tamamlanması işi ise takip edilmiştir.³⁸

Ancak farklı bir olayda da Ermeni cemaati mezarlıklarının yanı başlarındaki arazinin kendilerine ait olduğunu belirtmelerine karşılık durumun cemaatin belirttiği gibi olmadığı, mezarlık yanındaki arazinin kamuya ait olduğu ve bu amaçla buraya askeri birlik yapıldığına ilişkin örneklerde vardır.³⁹ Bazı Ermeni mezarlıklarına kanunsuz olarak cena-

(27) BOA., *DH.İD.*, Dosya No:114/-2, Gömlek No:13, Tarih: 11/N/1330 (Hicri).

(28) BOA., *DH.MUL.*, Dosya No:49/-2, Gömlek No:1, Tarih: 01/M/1328 (Hicri).

(29) BOA., *DH.İD.*, Dosya No:162/-2, Gömlek No:33, Tarih: 30/Ca/1332 (Hicri).

(30) BOA., *DH.İD.*, Dosya No:114/-1, Gömlek No:2, Tarih: 02/Za/1328 (Hicri).

(31) BOA., *ZB.*, Dosya No :72, Gömlek No :83, Tarih :08/Ni/1323

(32) BOA., *İ.EV.*, Dosya No :32, Gömlek No :1320, Tarih :22/R/1320, (Hicri).

(33) BOA., *HRT.H* Dosya No : Gömlek No :1369 Tarih :15/Ra/1280 (Hicri)

(34) BOA., *HR.MKT.*, Dosya No :302, Gömlek No :50, Tarih :28/M/1276 (Hicri).

(35) BOA., *C.ADL.*, Dosya No :77, Gömlek No :4602, Tarih :29/C/1275 (Hicri).

(36) BOA., *İ.MVL.*, Dosya No :122 Gömlek No :3105, Tarih :22/B/1264 (Hicri).

(37) BOA., *HR.MKT.*, Dosya No :177, Gömlek No :53, Tarih :19/C/1273 (Hicri).

(38) BOA., *HR.MKT.*, Dosya No :182, Gömlek No :88, Tarih :25/B/1273 (Hicri).

(39) Bolu Sancağı'na bağlı Hamidiye kasabasında Ermeni Kabristanı yanına askeri binalar inşa edilmiş ancak, cemaat burasının Ermeni mezarlığına dahil olduğunu belirterek bunun durdurulmasını talep etmiştir. Bkz., BOA., *DH.İD.*, Dosya No:20, Gömlek No:15, Tarih: 13/Za/1331 (Hicri).

ze defnedildiği ile ilgili bilgilerde zaman zaman rastlanılan konulardandı. Bununla ilgili bir örnekte, Feriköy’de Ermeni mezarlığına yapılan nakil ve defin işleminin usulsüz olduğu tespit edilmekle, konu hakkında soruşturma açılmıştır.⁴⁰ Yine, Şişli’de mevcut bulunan Ermeni mezarlığına yapılan cenaze definlerinin usulüne uygun yapılmadığına ilişkin gelen şikayetler üzerine, soruşturma açılmış, cenaze definlerinde “sihhi usul ve kurallara uyulması” yönünde Ermeni cemaat temsilcilerine durum bildirilmiştir.⁴¹

Tophane ve Salıpazarı civarında bazı cenazelerin kaldırılmasında azami dikkat ve özen gösterilmediği için “Sihhiye Meclisi”ne bildirilen şikayetlerin incelenmesiyle, Feriköy Ermeni mezarlığında defnedilen cesetlerin defin işlemlerinde gereken titizlik ve itinanın gösterilmediği konusunda Ermeni cemaatinin dikkati çekilmiştir.⁴²

Konya Ermeni mahallesi muhtarları tarafından resmi makamlara verdikleri bir arzualde, Ermeni cemaatine ait mezarlığın şehre oldukça uzak bir konumda bulunduğu bahisle, Şehre uzak olan mezarlıklarına özellikle kışları cenaze defnetmekte zorlandıklarından kendilerine uygun bir yer gösterilmesini istemeleri üzerine kendilerine şehir içerisinde uygun bir yerde mezarlık tahsisi yapılması için işlemlere başlanması ve gereken kolaylığın gösterilmesi istenmektedir.⁴³

Ermeni cemaat mensupları arasında, mezarlıklar konusunda zaman zaman anlaşmazlıklar çıktığı da olmaktaydı. Hatta bazen bu durum tehditvari ifadelerle de dönüşmekteydi. Bununla ilgili bir olayda, Tarsus’ta meydana gelmiş, mezarlık duvarına bu türden ifadeler yazılmıştı. “*Tarsus Ermeni kabristanını geri isteriz. Şayet verilmez ise olunacak şeyden sakınırım*” şeklinde bir kağıt parçası yapıştırıldığına ihbar edilmesi üzerine konu ile ilgili soruşturma başlatılmış, bunun üzerine bu kağıdın ne maksatla ve kimler tarafından yazıldığına araştırılması sonucunda⁴⁴, Protestan Ermeni cemaatinden Corcian Minos tarafından yazıldığı, Minos’un mezarlığın Protestan

cemaatine ait olduğunu iddia etmesiyle bu kağıdı yapıştırdığını beyan ettiği ifadesinden anlaşılmıştır.⁴⁵ Cemaatler arasında anlaşmazlık konularına yol açan bu mezarlık, Tarsus Ermeni cemaatine ölü defnedilmemek şartıyla Ermeni cemaatinin tasarrufunda kalması, Ermeni cemaatine ait ölülerin defnedilmesi için hükümetçe satın alınacak başka bir mahallin mezarlık olarak tahsisinin uygun olacağı düşünülmüştür.⁴⁶ Yeni alınacak ve kullanılacak olan mezarlığın ise Ermeni nüfusuyla münasip oranda bir mezarlık alan olarak tahsis edilmesinin uygun olacağı fikri ortaya çıkmıştır.⁴⁷ Bu arada bazı Ermenilerin bazı alanları mezarlık olarak kullanmak ve büyütmek üzere harekete geçtikleri görülüyor. Nitekim yine ihtilafın hüküm sürdüğü Tarsus’ta “kale” isimli bir harabeye ele geçirmek isteyip burası Ermeni mezarlığı idi biçiminde kullanmak isteyen Ermenilere fırsat verilmesi istenmekte burada çıkacak eski eserlere bu eserlerle ilgili hükümlerin uygulanmasının doğru olacağı bildirilmektedir.⁴⁸ Yine Sivas’ta merkez Sarı Şeyh Mahallesinde, Ermenilerin yıllardır kullandıkları mezarlıklarının Rumlar tarafından haksız ve hukuksuz olarak gasp edilerek ellerinden alınmak istemelerine karşı çıkılmış, İstanbul Ermeni Patriği’nin arzuali doğrultusunda yapılan tetkikten mezarlığın Ermenilere ait olduğu anlaşılmış olup, Rumların haksız, yersiz ve hukuksuz tecavüzlerinin önlenmesi istenmiştir.⁴⁹

(40) BOA., Y.PRK.ŞH., Dosya No:7, Gömlek No:66, Tarih: 29/Ra/1314 (Hicri).

(41) BOA., Y.PRK.ŞH., Dosya No:5, Gömlek No:53, Tarih: 07/R/1314 (Hicri).

(42) BOA., A.MKT.MHM., Dosya No:597 Gömlek No:6, Tarih: 26/Ra/1314 (Hicri).

(43) BOA., DH.MKT. Dosya No :1553 Gömlek No :68 Tarih :05/S/1306 (Hicri); Benzer bir olay İstanbul Bakırköy’de yaşanmış ve mevcut mezarlıklarının uzak olduğu ve cenazelerini götürmekte zorlandıkları için daha yakın bir yere mezarlık tahsisi yapılması hususundaki istekleri için bkz.; BOA., C.ADL., Dosya No :18, Gömlek No :1075, Tarih :19/Ş/1287 (Hicri).

(44) BOA., A.MKT.MHM., Dosya No:709, Gömlek No:25, Tarih: 03/Za/1312 (Hicri).

(45) BOA., A.MKT.MHM., Dosya No:709, Gömlek No:26, Tarih: 07/Za/1312 (Hicri).

(46) BOA., DH.TMK.M, Dosya No :31 Gömlek No :95 Tarih :16/Za/1314 (Hicri).

(47) BOA., İ.HUS. Dosya No :37 Gömlek No :1312 Tarih :01/Za/1312 (Hicri) .

(48) BOA., A.MKT.MHM. Dosya No :617 Gömlek No :32 Tarih :27/Ra/1316 (Hicri)

(49) BOA., A.DVN. Dosya No :7, Gömlek No :42, Tarih :26/Za/1260 (Hicri) .

Ermenilerin, dahil oldukları bütün mezheplerini içerisine alacak şekilde kendilerine bir mezarlık tahsisi yapıldığı halde, Protestan mezhebine ait cenazelerin defnedilmeleri sırasında problem yarattıkları anlaşıldığından, İngiltere, İsveç, Norveç, Danimarka ve Amerika büyükelçileri ile Felemenk ve Prusya maslahatgüzârları tarafından Sadâret makamına gönderilen 21 Temmuz 1860 tarihli bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıya göre, yazıyı imzalayanlar, Edirnekapı dışında bulunan Ermeni mezarlığında ortaya çıkan olayın ayrıntılarına dair Protestan milleti vekilinin kâtibi tarafından kendilerine tebliğ edilen evrakı tarafınıza ekte göndermekten onur duymaktadırlar. Bahsedilen evrakın mealine göre;

1- Bütün Ermeni milletine bir mezarlık yeri tahsis edildiği halde Ermeniler, Ermeni Protestanlarını bu mezarlıktan uzaklaştırmışlardır.

2- Uzaklaştırma konusu beklenmedik bir zamanda ve sebepsiz yere bahsedilen evrakta yazılı olduğu gibi ilk kez meydana gelmiştir.

3- Bu olayda Ermenilerin davranışları son derece uygunsuz ve incitici olmuştur.

4- Söz konusu mezarlık yerinde Ermeni patriği ile Ermeni Protestan milleti vekili arasında verilen karar uygulamaya konularak cenaze, tahsis olunan yer dışında yani cadde üzerinde defnedilerek alenen küçük düşürülmüştür.

Sizin sağlam ve adaletli düşünceleriniz doğrultusunda iki milletin reisleri tarafından bu konuda verilecek kararın uygulanacağı İngiltere ve Amerika büyükelçilerine ifade edilmiştir. Ayrıca bu büyükelçilerin huzurunda ve Ermeni patriğine de bu konuda bir emir gönderilmiştir. Ancak durumla ilgili bir karar verilip belirlenen yerde bir mezar açılmış iken seraskerin emrinde askerler olduğu halde toplanan kişilerin çıkardıkları yaygaralar yüzünden açılan mezar doldurulmuştur. Ek

belgeden anlaşıldığına göre cenaze mezarlığın dışında ve cadde üzerinde defnettirildikten sonra toplanan kişilerin mezarı çığneyip tahkir etmelerine de engel olunmamıştır. Bu yüzden yazıyı imzalayanlar yukarıda yazılı dört maddeden sonuncusu hakkında ortaya çıkan meseleyi bildirmeye mecbur olmuşlardır. Sadâret makamınca verilmiş olan karara ve Bâbîâli'den verilen emirlere aykırı bulunan ve anlatılması vicdan borcu olan bu olayların takdirini yazıyı imzalayanlar tarafınıza havale etmektedirler. Ancak söz konusu olayların, Protestanları küçük düşürmekle kalmayıp Osmanlı ülkesinde bulunan tüm Protestanları tehlike ve saldırılara maruz bırakıp Ermeni milletinin kendini bilenlerinin hislerine dahi dokunacak derecede bulunduğu gizlenemez. Bundan dolayı taktiri imzalayanlar kendilerine Hıristiyan denilen ve buna aykırı harekette bulunan bazı kişilerin art niyetlerinden fazlasıyla etkilenmişlerdir. Ayrıca Osmanlı vekillerinden bir kişinin bazı cahil ve taassup sahiplerinin yaygaraları üzerine resmen ve alenen vermiş olduğu karardan dolayı müteessir olmuşlardır. Bu yüzden yukarıda yazılan olayları haber aldıklarında duydukları derin üzüntülerini bildirmenin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin hakimiyetini korumak, herkesçe bilinen adil ve müşfik tutumunu ortaya çıkarmak ve Ermeni Protestanları'nın ölüleri için münasip bir mezar yeri tahsis etmek, kısacası yazıyı imzalayanların mezhepdaşlarından bir kişi hakkında son olarak ortaya çıkan yakışık-sız uygulamaların düzeltilmesi için etkili tedbirlerin acilen alınması lüzum ve ihtiyacına dair düşüncelerini daha çok resmî şekilde anlatıp açıklamaya hak kazandıklarını zannetmektedirler. Sadâret'in geciktirmeden yazıya imza koyanlara tebliğini uygun göreceği cevap yazısının alınacak bu tedbirler hakkında açıklamalar içermesi arzu edilen bir konudur. Yukarıda yazılan durumlar ise Padişah'ın bilinen görüşlerine açıkça aykırı bulunduğundan yazıyı imzalayanlar meselenin geleceği hakkındaki görüş ve düşüncelerini Padişah'a da bizzat bildireceklerdir. Bu yazıyı imzalayanlar mezhepdaşları olan bir Protestanın naaşını

birakıldığı yerden alıp Hıristiyanlığa daha çok uygun bir yere defnetmek arzusunda bulduklarını tarafınıza ifade ederek sözlerine son vermektedirler. Bu tören yapıldığında halkın emniyet ve güvenliğini ihlâl edecek bir durumun ortaya çıkmaması için size önceden durumu haber vereceklerini bildirmekte, bu vesile ile en derin saygılarını sunmaktadırlar⁵⁰. Ermeni cemaatleri Protestan Ermenilere karşı çok sıcak ve samimi duygular beslememiş, dini ritüel olarak bir cenaze merasimini bile çok görerek, Protestan Ermenileri aşağılamış ve küçük düşürmüştür. Oysa, bütün dini sınıf mensuplarına hoşgörülü ve sevecen bir tavır ile yaklaşmak gereği, bütün semavi dinlerin temel niteliklerindedir.

Osmanlı Devleti'nin dini ritüeller ve semboller konusunda ne kadar hassas olduğunun bir başka göstergesi de İzmit kumaş fabrikası yakınlarındaki bir tuvaletin buradan kaldırılması talebine verdiği olumlu cevaptır⁵¹. Dini bir sembolün ve insanların önem verdiği değerlerinin bulunduğu mezarlıklarda ve yakınlarında tuvalet olunamayacağına karar verilmiştir⁵². Nitekim tuvalet yıktırılarak başka bir mahalle taşınmıştır. Yine İzmit'te daha önce Ermeni cemaatinin ölülerini defnettikleri bir yer olan bir mezarlığın uzun zamandır defin yapılmadığından arazinin satışa sunulması İzmit Defter-i Hakani Memurluğunca satılmak istenmesi üzerine hükümet bunun önlenmesini ve bu konuda bu eylemi yapanların tahkik edilmesini istemiştir.⁵³

Ermeni-Rum milletleri arasında mezarlık sorunu anlaşmazlıkların çoğu zaman had safhaya geldiği gelmekteydi. Kandilli köyünde Rum, Ermeni ve Ermeni Katolik cemaatlerin kendilerine mahsus mezarlığa defin yapmamak için Patrikhaneye başvurarak sorunlarını çözmeye çalışmak istemişlerdir. Defin için sağlık şartlarına uymaları ve bunu yerine getirdikten sonra defin işlemlerini yapabilecekleri kendilerine bildirilmiştir.⁵⁴

İstanbul Beykoz'da defin sırasında zorluk yaşandığını çünkü mezar yerlerinin

dolduğunu ve yeni bir mezarlık alanına ihtiyaç duyduklarından bahisle, Hıristiyan mezarlığı yapmak isteyen cemaate, gösterdikleri alanın Ermeni mezarlığı olduğu hatırlatılmış ve kendilerine tahsis edilemeyeceği bildirilmiştir. Nitekim, köyün Ermeni ahalisi kendilerine ait olan bu alanın fermanla verildiğini öne sürerek, buna karşı çıkmışlardır.⁵⁵

İstanbul'da gayr-i müslim bazı cemaat vatandaşlar kendilerine ait mezarlıklara bir kısım muhacirlerin yerleştirildiğinden bahisle konuyu şikayet etmişlerdir. Şikayet konusu incelenmiş, İstanbul Beykoz'da bahsedilen alandaki Rum ve Ermeni mezarlıkları arasındaki mer'anın Valide Sultan Vakfı'nın elli dönümlük bir arazisi olduğu kendilerine hatırlatılmıştır. Muhacirlerin mezarlık olarak kullanılan veya tahsis edilen alana değil, işte bu vakfın arazisine yerleştirildiği bildirilmiştir.⁵⁶ Ermeni ve Rum cemaatlerin kendi mezarlıklarının yanındaki boş vakıf arazisine muhacir yerleştirilmesinin peşini bırakmadıkları, sayıları da biraz abartarak verdikleri altmış hane olarak yerleştirildiği bildirilen muhacir sayısının esasında otuz haneden ibaret olduğu⁵⁷, sayıyı fazla göstererek bazı infiallere sebep oldukları bildirilmektedir. İstanbul Beykoz kasabasında Ermeni ve Rum Mezarlığı yanında muhacir yerleştirilmesine karşı çıkan cemaat konuyu İstanbul gazetelerine de taşımaya hazırlanmaktaydı.⁵⁸ Konu bir süre daha hükümeti meşgul etmiş görünmektedir. Hükümet defalarca ve tekrar tekrar, meranın vakıf arazisi olduğu ve gerek Ermeni ve gerekse de Rum mezarlıklarının bulunduğu alanlarla

(50) BOA., HR. SYS, Dosya No:1774, Gömlek No:16., *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1845-1890, İstanbul 2004, s. 10-12.

(51) BOA., HR.MKT., Dosya No :269, Gömlek No :1, Tarih :06/Ca/1275 (Hicri).

(52) BOA., HR.MKT., Dosya No :270 Gömlek No :16, Tarih :17/Ca/1275 (Hicri).

(53) BOA., İ.HUS. Dosya No:86, Gömlek No:131-8, Tarih: 01/N/1318 (Hicri)

(54) BOA., DH.MKT. Dosya No :2018, Gömlek No :124, Tarih :18/R/1310 (Hicri).

(55) BOA., DH.MKT., Dosya No :1682, Gömlek No :72, Tarih :23/R/1307 (Hicri).

(56) BOA., DH.MKT., Dosya No :1616, Gömlek No :143, Tarih :15/S/1306 (Hicri). İstanbul Karacaburun'daki vakıf arazisi.

(57) BOA., DH.MKT., Dosya No :1614, Gömlek No :49, Tarih :08/S/1306 (Hicri).

(58) BOA., DH.MKT., Dosya No :1613, Gömlek No :39, Tarih :05/S/1306 (Hicri).

herhangi bir ilgisinin bulunmadığını ifade etmesine rağmen konu uzun süre gündemden düşmemiştir.⁵⁹

Benzer bir şikayet konusunu Ermeni Patrikhanesi yapmış, Beşiktaş'ta Ermeni mezarlığının bahçe haline getirildiğini şikayet konusu haline getirmiştir. Oysa bahçe yapılan alanın mezarlık değil mezarlık yanındaki boş arazi ve alan olduğu anlaşıl原因 olarak ilgililere tebliğ edilmiştir. Doğal olarak bu duruma patrikhanenin itiraz etme hakkının bulunmadığı belirtilmiştir. Ermeni mezarlıklarının genişletilmesi çalışmaları burada da dikkati çekmektedir.⁶⁰ Gerektiği zaman yeterli ve cemaatlerine nispetle mezarlık yer tahsisi yapılarak gerekli kolaylıklar gösterilmekteydi. Örneğin İstanbul Bakırköy'de bu amaçla mezarlık tahsisi yapılarak kullanılamaz hazır hale getirilmiş bulunan mezarlıklara cemaatlerdeki nüfus oranlarına ve büyüklüklerine göre yer tahsisi yapılmaktaydı.⁶¹

10 Ermeniler Sivas'ta Sarı Şeyh Mahallesinde mevcut bir Rum mezarlığına tecavüzde bulunarak kendilerinin olduğunu ve Rum cemaatinin defin yapamayacağını ifade etmelerine rağmen vaki tecavüzler sürdüğü için Papaz Andon Efendi bir arzuhalle durumu merkeze bildirmiş ve vaki tecavüzlerin önlenmesini talep etmiştir.⁶² Anlaşmazlık konusunun büyümesi üzerine mezarlığa sorun çözülene kadar cenaze defin işlemlerinin askıya alınması ve bu arada her iki cemaate de nüfuslarına nispetle uygun bir mezarlık tahsis edilmesinin daha doğru olacağı kanaatiyle, yeni mezarlık alanları tahsisine gidilmiştir.⁶³ Rumlar bu sırada mezarlık duvarını yıkmak suretiyle işi büyüttüklerinden bu durumun araştırılması istenmiştir. Daha sonra her iki cemaat arasındaki anlaşmazlık sorunu pek çok olumsuz davranışları ve hareketleri beraberinde getirmiş, hiç de uygun olmayan davranışlar içerisine girmişlerdir.⁶⁴ Bu davranışların, hakaretlerin ve olumsuzlukların önlenmesi Sivas valisinden istenmiştir.⁶⁵

Sivas Sarışeyh Mahallesi'ndeki Rumlarla Ermeniler arasındaki mezarlık sorunu-

nun Rum kilisesine giden yoldan her iki yandaki bölümlerinden birer parça mezarlık ve-rilmek suretiyle çözümlenmesi önerilmiştir.⁶⁶

Ermenilerin benzer mezarlık sahiplenmelerine başka kentlerde de rastlanmaktadır. Örneğin, Kayseri merkezde Rumlar kendi kiliselerini tamir ettirmek için,yıllardır kullana geldikleri mezarlıklarından taş çıkartıp, bunu kiliseleri için kullanmak istedikleri sırada, mezarlıktan çıkan bazı tarihi mezar taşlarına bakan Ermeni Kocabaşları mezarlığın kendilerine ait olduğunu iddia ile⁶⁷ burasını Rumların elinden almak istemişlerdir. Konunun araştırılması için Ankara valisine emir verilmiş, yalnız eskiden bazı cenazelerin bu mezarlığa Ermeniler tarafından defnedildiği anlaşılmıştır. Ama mezarlığın uzun senelerden beri Rumlar tarafından kullanılageldiği, buna istinaden olmasa da Rumların bu mezarlıktan taş almamalarına karar verilmiştir⁶⁸. Kayseri'de Ermeni Belediye meclis azası ile kaymakam aralarında anlaşarak yolsuzluk yapmışlardır. Bu şikayetlerin çoğalarak artması üzerine Ankara valisine olayın araştırılması için emir verilmiştir.⁶⁹ Netice itibariyle Rumlarla ve Ermenilerle ilgili mezarlığın kullanım hakkı ve nasıl tasarruf edileceğine ilişkin, sorunun çözümünde mezarlığın her iki cemaat tarafından da ortak olarak kullanılması veya cemaatlerden birisine ki Rumlara ait olmak üzere ayrı bir mezar yeri tahsisinin öngörülmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁰

(59) BOA., DH.MKT., Dosya No :1611, Gömlek No :83, Tarih :28/B/1306 (Hicri).

(60) BOA., Y.PRK.AZJ., Dosya No :12, Gömlek No :69, Tarih :12/R/1305 (Hicri).

(61) BOA., ŞD., Dosya No :680, Gömlek No :4, Tarih :24/Ra/1294 (Hicri). ; BOA., ŞD., Dosya No :1280, Gömlek No :19, Tarih :10/R/1302 (Hicri).

(62) BOA., MVL., Dosya No :358, Gömlek No :7, Tarih :13/L/1276 (Hicri).

(63) BOA., A.MKT.UM., Dosya No :413, Gömlek No :6, Tarih :17/Z/1276 (Hicri).

(64) BOA., A.MKT., Dosya No :226, Gömlek No :11, Tarih :05/Za/1265 (Hicri).

(65) BOA., MVL., Dosya No :230, Gömlek No :62, Tarih :26/S/1266 (Hicri).

(66) BOA., MVL., Dosya No :255, Gömlek No :2, Tarih :23/R/1269 (Hicri).

(67) BOA., A.MKT.UM., Dosya No :30, Gömlek No :86, Tarih :02/Za/1266 (Hicri).

(68) BOA., A.DVN., Dosya No :67, Gömlek No :60, Tarih :19/Ca/1267 (Hicri).

(69) BOA., A.MKT.UM., Dosya No :32 Gömlek No :6, Tarih :11/Za/1266 (Hicri).

(70) BOA., A.MKT.MVL., Dosya No :59, Gömlek No :86, Tarih :01/R/1269 (Hicri).

Ankara'da da benzer bir mezarlık sorunu yaşanmış, Ermeni ile Rum cemaatleri eskiden beri mezarlıkları ortak kullanıyor iken, şimdi Ermeniler mezarlığın bütününe sahiplenmek istemişlerdir. Sorunun ancak Katolik cemaatine de yer tahsisi yapılarak ayrı ayrı defin alanlarının belirlenmesiyle çözüme kavuşturulabileceği bildirilmiştir.⁷¹

Mezarlık sorunları ile ilgili olarak müteferrik bir iki konuya daha temas etmek gerekirse, Mezarlık sorunlarında mezhepler arasındaki görüş ayrılıklarının derin sorunlar oluşturmamasından dolayı mesela, Sivas Ortodoks Ermenilerine ait mezarlığa Ermeni Katolik cenazelerinin defnedilip, defin edilmeyeceği ile ilgili kararda her iki cemaat patrikhanesinin vereceği kararın daha uygun olacağı ve bu sorunu böylece kendi aralarında halletmeleri gerektiği kararlaştırılmıştır.⁷² Bugünkü Malatya'nın bir ilçesi olan Arapkir'de Katolik cemaati cenazelerinin defnedilmesi hususunda Ermeni mezarlığından yararlanmak istediklerini bildirmişlerse de bunun doğru olmayacağı, Katolik cemaatinin kendilerine tahsis edilecek ayrı bir mezarlığa cenazelerini defnedebilecekleri kararlaştırılmıştır.⁷³ Buna rağmen Katolikler Ermeni cemaatine ait mezarlığa cenazelerini defnetmekte ısrarcı olduklarından bunun kesinlikle engellenmesi istenmektedir.⁷⁴ Bu suretle de Katolikler kendilerine tahsis edilen yere cenaze definlerine istemeyerek de olsa başlamışlardır.⁷⁵ İki mezhep mensupları arasındaki çatışmalar o derece artmıştır ki, iki mezhep mensupları bu konuda mahkemede davalık olmuşlardır. Ermeni cemaati ile Katoliklerin temsilcisi olan Muratyan Efendi arasındaki hukuki sürecin bir an önce tamamlanarak adil bir karar verilmesi ve davanın sonuçlandırılması istenmiştir.⁷⁶

Bazı definlerde daha sorunlu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birisinde Sivas'ta, Katolik mezhebini kendi iradesi ile kabul ettiği halde zorla Ermeni mezarlığına defnedilen bir Ermeni kadınla ilgili anlaşmazlığın bir an önce halledilmesi ve sorunun

çözülerek bundan böyle bu gibi durumlara izin verilmemesi istenmiştir.⁷⁷ Bugünkü Elazığ(Harpur)'ta vefat eden Protestan bir çocuk Ermeni mezarlığına defnedilmiştir. Bunun üzerine Ermeni cemaatinden Kirkork bu definin yapılmaması gerektiği iddiasıyla, Protestanlar hakkında tahkikat açılmasını istemiştir. Kirkork'un yalan beyanda bulunduğu devlet memurlarına iftirada bulunduğu için cezalandırılması gerektiği belirtilmiştir.⁷⁸ Ermeni cemaat mensuplarından olan Mardiros'un eşi, Anna mezhep değiştirerek Protestan olmuştur. Bayan Anna vefat ettiğinde cenazesini Ermeni mezarlığına defnetmek istemişlerdir. Ancak, Anna'nın mezhep değiştirmediği iddia edilmiştir. Bu iddialar üzerine Bayan Anna'nın cenazesi, Ermeni mezarlığına defnedilmeden kocası Mardiros'a tekrar teslim edilmiştir.⁷⁹ Yine, başka bir olayda, Elazığ(Harpur)'ta, Protestan Ermeni milletinden olan Tüfenkçi Ohannes'in küçük oğlunun cesedi Ermeni mezarlığına defnedildiği ve cenaze işlemleri bittiği halde, Ermeni milletinden olan bazı cemaat mensuplarının itirazı üzerine cenaze gömüldüğü yerden çıkartılarak babasına geri teslim edilmiştir. Bunun doğru bir hareket olmadığı, cenaze defin işlemi bitmesine rağmen çıkartılmasının çirkin olduğu ifade edilerek bu tür olayların bir daha meydana gelmemesi için, Anadolu'daki Ermeni reislerine ve kocabaşlarına gerekli tembihatta ve öğütte bulunulması istenmektedir.⁸⁰ Ermeni milletinin bu tür mezarlık sorunlarını sıklıkla yaşatması üzerine, Protestan Ermenilerine yeni bir mezarlık

(71) BOA., HR.MKT., Dosya No :285, Gömlek No :65, Tarih :20/N /1275 (Hicri).

(72) BOA., DH.MKT., Dosya No :1951, Gömlek No :42, Tarih :21/L /1309 (Hicri).

(73) BOA., C.ADL., Dosya No :58, Gömlek No :3534, Tarih :09/Ra/1276 (Hicri).

(74) BOA., HR.MKT., Dosya No :311, Gömlek No :37, Tarih :04/R /1276 (Hicri).

(75) BOA., HR.MKT., Dosya No :290, Gömlek No :44, Tarih :28/L /1275 (Hicri).

(76) BOA., Y.PRK.AZN., Dosya No :6, Gömlek No :5, Tarih :13/Ra/1309 (Hicri).

(77) BOA., HR.MKT., Dosya No :150, Gömlek No :25, Tarih :27/L /1272 (Hicri).

(78) BOA., HR.MKT., Dosya No :151, Gömlek No :70, Tarih :06/Za/1272 (Hicri).

(79) BOA., HR.MKT., Dosya No :183, Gömlek No :48, Tarih :29/B /1273 (Hicri).

(80) BOA., HR.MKT., Dosya No :150, Gömlek No :12, Tarih :27/L /1272 (Hicri).

yeri tahsis edilmiştir.⁸¹ Yine Malatya, Arapkir sancağında sakin olup, Protestan mezhebine geçen Hıristiyanların cenazelerini Ermeni mezarlığına gömmelerine Ermenilerce engel olunması üzerine durumlarının görüşülerek kendilerine yeni bir mezarlık yeri tahsis edilmesi,⁸² Başka bir olayda, Adana'da mezarlıkları müşterek olan ve mezarlığa ortak defin gerçekleştiren, Katolik ve Ermenilerin aralarındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırmak babından her iki cemaat için ayrı ayrı mezar yeri tahsisinde bulunulması⁸³. Tokat'a bağlı, Zile'deki mevcut Ermeni Kilisesi'nin tasarrufunda olan kasaba haricindeki bir tarlanın Ermeni cemaatinin cenazelerini defnetmeleri amacıyla, Ermeni cemaatinin mezarlık alanı olarak kullanılmasına hükümetçe resmi izin verilmiştir⁸⁴.

Sonuç

Ermeni Meselesi olarak adlandırılan süreç, Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmak amacıyla başlattıkları hareketin adıdır. Bu amaçlarına ulaşabilmek için her yolu denemişlerdir. Binlerce yıldan beri kadim bir Türk toprağı olan bu vatanda haksız yöntemlerle sayısal olarak üstün olduklarını her vesile ile kanıtlamaya çalışmışlardır. Ermeniler, Anadolu'da nüfus bakımından çoğunlukta olduklarını iddia ederek bunu sayısal verilerle kanıtlamaya çalışmaktadırlar. Döneme ait yazılı kaynaklardaki istatistiki bilgiler birbirini tutmamakta ve çok abartılı olarak düzenlendiğı gözden kaçmamaktadır. Osmanlı Devleti istatistikleri dönemine göre son derece sağlıklı bilgiler vermektedir. Kimi şahıs ve kuruluşlar tarafından tutulan istatistiki verilerde Osmanlı Devleti istatistiki bilgileriyle bağdaşır niteliktedir. O yüzyılların koşulları içerisinde bu derece sağlıklı veriler tutulması dikkate değerdir. Anadolu'da mevcut mezarlık(maşatlık)lar, bu sorun doğrultusunda ideolojik amaçlı olarak kullanılmaktadır. Müslim ve gayr-i müslimlere ait mezarlıklar nüfusun niceliğı hakkında insanlara bir takım fikirler verebilir. Mezarlıkların nasıl kullanıl-

diğına ilişkin örnekler verilerek sorun işlenmeye çalışılmıştır. Mevcut mezarlıkların gerçeğinden daha büyükmüş gibi abartılı olarak genişletilmeye çalışıldığı, mezarlıkların propaganda amaçlı kullanılması işlenen konulardan bir kaçıdır.

Kaynakça

1-Arşiv Kaynakları

3BOA., HR.MKT., Dosya No :177, Gömlek No :53, Tarih :19/C /1273 (Hicri).

BOA., HR.MKT., Dosya No :182, Gömlek No :88, Tarih :25/B /1273 (Hicri).

BOA., Y.PRK.ŞH., Dosya No:7, Gömlek No:66, Tarih: 29/Ra/1314 (Hicri).

BOA., Y.PRK.SH., Dosya No:5, Gömlek No:53, Tarih: 07/R/1314 (Hicri).

BOA., A.MKT.MHM., Dosya No:597Gömlek No:6, Tarih: 26/Ra/1314 (Hicri).

BOA., DH.MKT. Dosya No :1553 Gömlek No :68 Tarih :05/S /1306 (Hicri) ;

BOA., C.ADL., Dosya No :18, Gömlek No :1075, Tarih :19/Ş /1287 (Hicri).

BOA., A.MKT.MHM., Dosya No:709, Gömlek No:25, Tarih: 03/Za/1312 (Hicri).

BOA., A.MKT.MHM., Dosya No:709,Gömlek No:26, Tarih: 07/Za/1312 (Hicri).

BOA., DH.TMIK.M, Dosya No :31 Gömlek No :95 Tarih :16/Za/1314 (Hicri).

BOA., İ.HUS. Dosya No :37 Gömlek No :1312 Tarih :01/Za/1312 (Hicri) .

BOA., A.MKT.MHM. Dosya No :617 Gömlek No :32 Tarih :27/Ra/1316 (Hicri)

BOA., A.DVN. Dosya No :7, Gömlek No :42, Tarih :26/Za/1260 (Hicri) .

BOA., HR. SYS, Dosya No:1774, Gömlek No:16.,

BOA., HR.MKT., Dosya No :269, Gömlek No :1, Tarih :06/Ca/1275 (Hicri).

BOA., HR.MKT., Dosya No :270 Gömlek No :16, Tarih :17/Ca/1275 (Hicri).

BOA., İ.HUS. Dosya No:86, Gömlek No:131-8, Tarih: 01/N /1318 (Hicri)

(81) BOA., HR.MKT., Dosya No :194, Gömlek No :13, Tarih :23/L /1273 (Hicri).

(82) BOA., HR.MKT., Dosya No :195, Gömlek No :38, Tarih :02/ Za/1273 (Hicri).

(83) BOA., A.MKT. Dosya No :27, Gömlek No :9, Tarih :11/Ş /1261 (Hicri).

(84) BOA., DH.İD., Dosya No:114/-1, Gömlek No:43, Tarih: 16/R /1330 (Hicri) .

BOA., DH.MKT. Dosya No :2018, Gömlek No :124, Tarih :18/R/1310 (Hicri).

BOA., DH.MKT., Dosya No :1682, Gömlek No :72, Tarih :23/R/1307 (Hicri).

BOA., DH.MKT., Dosya No :1616, Gömlek No :143, Tarih :15/Ş /1306

BOA., DH.MKT., Dosya No :1614, Gömlek No :49, Tarih :08/Ş /1306 (Hicri).

BOA., DH.MKT., Dosya No :1613, Gömlek No :39, Tarih :05/Ş /1306 (Hicri).

BOA., DH.MKT., Dosya No :1611, Gömlek No :83, Tarih :28/B /1306 (Hicri).

BOA., Y.PRK.AZJ., Dosya No :12, Gömlek No :69, Tarih :12/R/1305 (Hicri).

BOA., ŞD., Dosya No :680, Gömlek No :4, Tarih :24/Ra/1294 (Hicri) ;

BOA., ŞD., Dosya No :1280, Gömlek No :19, Tarih :10/R/1302 (Hicri).

BOA., MVL., Dosya No :358, Gömlek No :7, Tarih :13/L /1276 (Hicri).

BOA., A.MKT.UM., Dosya No :413, Gömlek No :6, Tarih :17/Z /1276 (Hicri).

BOA., A.MKT., Dosya No :226, Gömlek No :11, Tarih :05/Za/1265 (Hicri).

BOA., MVL., Dosya No :230, Gömlek No :62, Tarih :26/S /1266 (Hicri).

BOA., MVL., Dosya No :255, Gömlek No :2, Tarih :23/R/1269 (Hicri).

BOA., A.MKT.UM., Dosya No :30, Gömlek No :86, Tarih :02/Za/1266 (Hicri).

BOA., A.DVN., Dosya No :67, Gömlek No :60, Tarih :19/Ca/1267 (Hicri).

BOA., A.MKT.UM., Dosya No :32 Gömlek No :6, Tarih :11/Za/1266 (Hicri).

BOA., A.MKT.MVL., Dosya No :59, Gömlek No :86, Tarih :01/R/1269 (Hicri).

BOA., HR.MKT., Dosya No :285, Gömlek No :65, Tarih :20/N /1275 (Hicri).

BOA., DH.MKT., Dosya No :1951, Gömlek No :42, Tarih :21/L /1309 (Hicri).

BOA., HR.MKT., Dosya No :311, Gömlek No :37, Tarih :04/R/1276 (Hicri).

BOA., HR.MKT., Dosya No :290, Gömlek No :44, Tarih :28/L /1275 (Hicri).

BOA., Y.PRK.AZN., Dosya No :6, Gömlek No :5, Tarih :13/Ra/1309 (Hicri).

BOA., HR.MKT., Dosya No :150, Gömlek No :25, Tarih :27/L /1272 (Hicri).

BOA., HR.MKT., Dosya No :151, Gömlek No :70, Tarih :06/Za/1272 (Hicri).

BOA., HR.MKT., Dosya No :183, Gömlek No :48, Tarih :29/B /1273 (Hicri).

BOA., HR.MKT., Dosya No :150, Gömlek No :12, Tarih :27/L /1272 (Hicri).

BOA., HR.MKT., Dosya No :194, Gömlek No :13, Tarih :23/L /1273 (Hicri).

BOA., HR.MKT., Dosya No :195, Gömlek No :38, Tarih :02/Za/1273 (Hicri).

BOA., A.MKT. Dosya No :27, Gömlek No :9, Tarih :11/Ş /1261 (Hicri).

BOA., DH.İD., Dosya No:114/-1, Gömlek No:43, Tarih: 16/R/1330 (Hicri) .

2-Diğer Kaynaklar

Ahmed Refik, *Onuncu Ar-ı Hicride İstanbul Hayatı(1495-1591)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.

AKGÜN, Seçil, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu(Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)*, İstanbul 1981.

AKŞİN, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj Yayıncılık, 3. Baskı, Ankara 1998.

ARBERRY, A.J., *Reigion in the Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 1969.

BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayr-i Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu(1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

ÇARK, Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler(1453-1963)*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953.

DURSUNOĞLU, Cevat, *Milli Mücadele'de Erzurum*, 2. Baskı, Emek Matbaacılık, İstanbul, Kasım 1998.

ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i Müslimler(Kuruluştan Tanzimata Kadar, Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları)*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.

ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayr-i Müslim Teb'anının Yönetimi*, Risale Basım-Yayım Ltd. Yayınları, İstanbul 1996.

FRIDTJOF, Narsen, *Armenia and the Near East*, George Allen and Unwing, London 1928.

GABRIELIAN, M.C., *Armeni, A Martyr Nation*, New York 1918.

GIDNEY, James B., *A Mandate for Armenia*, The Kent State University Press, Ohio, 1967.

GOLOĞLU, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi-Erzurum Kongresi*, C. II, Ankara 1986.

HARBORD, James Guthrie, *Ermenistan Amerikan Askeri Misyonu Raporu*, Devlet Basımevi, 1920.

IRMAK, Sadi, *Atatürk Devrimleri Tarihi-İdeoloji ve Tarih Açısından İnceleme*, Cumhuriyetin Ellinci Yılına Armağan, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul 1973.

İLTER, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Sayı: 3, Ankara 1996.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

KÖNİ, Hasan, Kurtuluş Savaşı Öncesinde Azınlıklar Sorununa Bir Bakış, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-27/kurtulus-savasi-oncesi-azinliklar-sorununa-bir-bakis>. (11.10.2014).

LANGER, William L., *The Diplomacy of Imperialism*(1890-1982), New York. 1972.

MCCARTHY, Justin, The Anatolian Armenians(1912-1922), *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey*(1912-1926), Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1994.

NERSESSIAN, Nancy J., *The Armenians*, Lon-

don, 1969.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1845-1890, İstanbul 2004, s. 10-12.

SARKISSIAN, C.E. -R.G. Shakian, *Vital Issues in Modern Armenian History*, Massachusetts, 1965.

TERZİOĞLU, Said Arif, *Yazılmayan Yönleriyle Kemal Atatürk*, Ak Kitabevi, İstanbul 1963.

TUPPER, H. A., *Armenie, Its Present Crisis and Past History*, New York, 1896.

YİĞİTBAŞ, Mehmet Sait, *Kişi ve Folkloru*, Hüsnütabiat Matbaası, 1965.